

Дмитро Волошин,

аспірант, молодший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Голосіївський просп., 3, 03039, Київ, Україна
e-mail: dimavoloshin1998@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9239-8496>

**БІБЛІОТЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Історичний досвід діяльності бібліотек в Україні та за її межами в умовах війн, окупацій та політичних репресій є важливим джерелом для розуміння ролі бібліотечних установ у збереженні національної культури, освіти та ідентичності. Особливий інтерес становить досвід роботи бібліотек у трьох контекстах: під час окупаційних режимів на території України, коли бібліотеки зазнавали знищення, цензури, розграбування або використовувалися окупаційною владою для пропаганди; у таборах військовополонених, інтернованих та переміщених осіб за межами України, де бібліотеки відігравали роль освітніх і культурних центрів для збереження національної ідентичності та самоорганізації спільнот; а також в умовах державної цензури та ідеологічного тиску у періоди війн та політичних переслідувань у Російській імперії та СРСР, коли бібліотечна діяльність підпадала під жорсткий контроль, зазнавала ідеологічного впливу та була інструментом як пропаганди, так і інтелектуального опору. Досвід вивчення діяльності бібліотек у таких екстремальних умовах показує, що бібліотеки вже мають напрацьовані практики роботи в ситуаціях, аналогічних до сучасних викликів. Вони продовжували функціонувати навіть за умов окупації та цензури, сприяли поширенню літератури, організовували зберігання книжкових фондів, забезпечували інформаційну підтримку науковців, військових і громадян. Вивчення цього досвіду дає змогу не лише відтворити цілісну картину функціонування бібліотек у кризові періоди, а й сприяє розумінню їхньої суспільної ролі як центрів збереження культурної пам'яті, формування національної свідомості та інформаційного опору.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення історичних практик бібліотек у критичних періодах та їхньої ролі в підтримці

© Д. Волошин, 2025

національної культури в умовах війни та цензури. Систематизація цього досвіду сприяє виробленню сучасних стратегій функціонування бібліотек у кризових ситуаціях, особливо в умовах війн, інформаційного протистояння та політичного тиску.

Метою статті є збір, систематизація та науковий аналіз досвіду функціонування бібліотек в умовах окупації, самоорганізації у таборах за межами України та роботи в умовах державної цензури.

Для досягнення поставленої мети наукової роботи було використано загальнонаукові методи, зокрема історичний аналіз джерел для дослідження досвіду бібліотек у різних історичних періодах; порівняльний метод для виявлення спільних рис і відмінностей у їхній діяльності під час суспільних викликів; метод тематичного аналізу для виявлення ключових аспектів діяльності бібліотек у кризових умовах; синтез, що дав можливість систематизувати інформацію та зробити загальні висновки про функціонування бібліотек. Використані методи дали змогу систематизувати практичний досвід бібліотек у екстремальних умовах і визначити їх значущість у підтримці національної культури.

Ключові слова: евакуація бібліотечних фондів, війна, табори військово-полонених, бібліотеки ДіПі, бібліотеки української еміграції, ідеологічний контроль.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що дослідники здебільшого зосереджували увагу на втраті бібліотечних фондів, руйнації установ та ідеологічному тиску з боку окупаційних та репресивних режимів. Натомість питання внутрішньої самоорганізації бібліотек, їхньої адаптації до нових викликів, вироблення механізмів реагування та підтримання зв'язку з громадою в умовах цензури та репресій залишаються фрагментарно розглянутими. Дослідження цих аспектів дасть можливість краще зрозуміти роль бібліотек як активних учасників суспільного спротиву та культурного збереження навіть у найскладніших історичних умовах.

Робота бібліотек на різних етапах української історії досліджена бібліотекознавцями досить детально, зокрема і в контексті політичних катаклізмів ХХ ст. Є сенс розглядати історіографію цього питання, виходячи із хронологічного підходу: Перша світова війна – Перші визвольні змагання, досвід інтернування та культурні проєкти в цих умовах – Друга світова війна – культурний спротив в умовах радянської несвободи.

Отже, окремий напрям досліджень стосується діяльності бібліотек у таборах військовополонених під час Першої світової війни. Зокрема, цій темі присвячено праці І. Срібняка [33], М. Палієнко [24, 25], які акцентували увагу на створенні таборових бібліотек, їхніх функціях у збереженні національної свідомості, самоосвіті та патріотичному вихованні полонених. Репресивну політику російської окупаційної влади щодо бібліотек у Галичині та Буковині під час Першої світової війни аналізували В. Ковбаса [18] та І. Лозинська [22], які досліджували вилучення та знищення україномовних фондів, закриття бібліотек та запровадження політики русифікації.

Питання евакуації бібліотечних фондів, функціонування бібліотек на окупованих територіях під час Другої світової війни та відновлення бібліотечної мережі після війни висвітлювали О. Онищенко та Л. Дубровіна [9, 13], які розглядали евакуаційні заходи, збереження фондів та участь бібліотек у відбудові культурного простору. Особливості функціонування підпільної бібліотечної та видавничої справи ОУН та УПА під час Другої світової війни досліджували О. Стасюк [37] та С. Виноградов [3], які розкрили роль преси, листівок і друкованих видань у збереженні національної свідомості та інформаційному спротиві. Питання діяльності бібліотек у таборах переміщених осіб (Ді-Пі) після Другої світової війни досліджували Н. Сидоренко та О. Дубецька [32], які акцентували увагу на ролі бібліотек у патріотичному вихованні та культурному розвитку дітей і дорослих в умовах переміщення. Аспекти культурно-освітньої роботи та функціонування бібліотек у системі ГУЛАГу розглядали О. Бонь [7] та О. Пухонська [30], які висвітлили ідеологічну функцію бібліотек, контроль за змістом фондів та культурну самоорганізацію ув'язнених.

Попри те, що окремі аспекти бібліотечної діяльності в умовах війни та дотичних ситуацій – інтернування, біженства, а також спротиву в умовах несвободи розглядались у працях різних дослідників, цей досвід, на нашу думку, заслуговує на аналіз та узагальнення, що і є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Дослідження історичного досвіду функціонування бібліотек в Україні демонструє, що в періоди війни бібліотеки не лише виконували інформаційну та освітню функції, а

й ставали важливими осередками збереження культурної спадщини, підтримки національної ідентичності та консолідації громади. Особливо значущим є досвід ХХ ст., коли бібліотеки діяли в умовах військових потрясінь, цензурних обмежень та політичних репресій.

Окремої уваги заслуговує діяльність бібліотек у період Першої світової війни, яка принесла різний досвід українцям, усі вони так чи інакше пов'язані з книгами, читанням і відповідними практиками. Це, зокрема, досвід окупації (західноукраїнські землі у 1914 р.), функціонування культури в умовах підвищеної державної цензури (Російська імперія) в умовах війни; досвід культурної самоорганізації у військовому полоні та в умовах біженства.

Під час Першої світової війни значна кількість українців, мобілізованих до російської армії, опинилася в полоні та була розміщена в таборах на території Австро-Угорщини та Німеччини. Підтримкою військовополонених займався Союз визволення України (СВУ) – організація, створена українськими політичними емігрантами з Наддніпрянщини, що діяла на Галичині. СВУ не лише надавав допомогу, а й вів інформаційну роботу серед полонених, сприяючи їхній національній свідомості.

Діяльність СВУ включала широкомасштабну видавничу роботу. Як зазначає І. Срібняк, союз активно використовував друковані видання для підтримки національного руху. До цієї діяльності входило створення брошур і листівок антиросійського характеру, випуск прокламацій, організація роз'яснювальних бесід і публічних читань [34, с. 130]. Центральне видання «Вісник Союзу Визволення України» разом з іншими часописами, такими як «Розвага», «Розсвіт», «Просвітній листок», «Вільне слово» та німецькомовне «Ukrainische Nachrichten», публікували матеріали, присвячені актуальним проблемам українського національного руху [2].

У більшості таборів військовополонених Австрії та Німеччини, зокрема у Фрайштадті та Зальцведелі, створювалися бібліотеки, читальні, гуртки та друкарні, які видавали українські книги, брошури й часописи. Як зазначає І. Патер, у цих установах проводили освітні заходи, спрямовані на національно-політичне виховання та підготовку громадських кадрів. Наприклад, у таборі Фрайштадт (Австрія)

функціонувала бібліотека, яка згодом стала важливим осередком просвітницької роботи [26, с. 562].

Діяльність бібліотек та друкарень забезпечувала культурний рівень полонених і сприяла поширенню національної свідомості в умовах бездержавності. Наприклад, у таборах Австро-Угорщини та Німеччини було популярним видання «Наша пісня» та брошура М. Міхновського «Самостійна Україна». Особливу роль відігравало Товариство «Просвіта», яке в умовах війни продовжувало свою діяльність навіть у вигнанні. У Відні «Просвіта» створила читальню для українських біженців, яка слугувала платформою для видання друкованої продукції [26, с. 568].

Одним із важливих проєктів стало Видавниче товариство ім. Бориса Грінченка. Його основним завданням було видання та поширення друкованих матеріалів, зокрема «Громадської думки». Організація «мандрівних бібліотек», які надсилали комплекти книг робітничим командам, сприяла підвищенню доступності літератури для полонених. Ці бібліотеки не тільки забезпечували освітні потреби, але й підтримували культурне життя полонених, організовуючи лекції, обговорення, культурні вечори та вистави. Важливим аспектом було збереження національної ідентичності через розповсюдження української літератури, такої як твори Т. Шевченка та М. Грушевського [36, с. 204].

Преса також відігравала надзвичайно важливу роль у таборових умовах. Кожне таборове видання виконувало не лише інформаційну, але й просвітницьку функцію, популяризуючи ідеї національного визволення. Газети, такі як «Вільне слово», «Громадська думка», «Розсвіт», стали платформами для висвітлення актуальних подій, обговорення національних питань та пропаганди ідей незалежності України [11, с. 357].

Водночас бібліотеки у таборах стикалися з численними викликами, серед яких дефіцит ресурсів, залежність від зовнішніх поставок друкованих матеріалів, потреба в адаптації до умов війни та репресивний тиск. На думку І. Срібняка, культурно-просвітницька діяльність у таборі Раштат (Німеччина) сприяла формуванню національно свідомих українців, хоча й стикалася з браком літератури, адміністративними перепонами та низькою національною свідомістю

частини полонених [33, с. 310]. У відповідь на ці труднощі в багатьох таборах було створено спеціалізовані ініціативи, зокрема пресові фонди, що давали можливість фінансувати видавничу діяльність.

Попри обмежені ресурси, бібліотеки в таборах виконували ключову роль у формуванні патріотизму серед полонених. Вони забезпечували освітню й культурну діяльність, організовували курси з історії, літератури, мов, а також проводили популярні читання. За даними М. Палієнко та І. Срібняка, у таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) завдяки підтримці СВУ бібліотека організовувала курси з української та німецької мов, історії, літератури, соціальних наук і рільництва, а також проводила популярні читання та освітні заходи. Функціонування бібліотеки забезпечувалося поповненням фондів через видавничу діяльність, зокрема підтримку видавничого товариства імені І. Франка, що передавало книги та брошури. Додаткове фінансування надходило від СВУ та прибутків кооперативної чайні «Власна поміч» [24].

Аналогічні ініціативи з відновлення культурної діяльності спостерігалися навіть у складних умовах вимушеного переміщення. Наприклад, В. Венгеська пише про функціонування у таборі для біженців у Гмінді (Нижня Австрія) у 1915–1916 рр. комітету допомоги, який надавав матеріальну підтримку та організовував культурно-освітні заходи біженцям з окупованих Галичини та Буковини. За керівництва О. Бачинської діяла філія товариства «Просвіта» з читальнями та бібліотеками, що сприяло підтримці національної ідентичності серед біженців [2, с. 10]. Тому бібліотеки в таборах військовополонених стали не лише джерелом освіти, а й потужним інструментом самоосвіти та національного виховання, готуючи полонених до участі в Українській революції 1917–1920 рр., сприяючи збереженню культурної ідентичності в умовах таборового життя.

Під час Першої світової війни культурна політика Російської імперії значно посилила репресивний тиск на українське національне життя. Обмеження торкнулися видавничої справи, бібліотек та діяльності громадських організацій, що сприяли розвитку української культури. На території Лівобережної України, яка перебувала під контролем імперії, відбувалися подальші утиски українського

друкованого слова, ліквідація культурних установ та переслідування діячів національного руху. Російська влада розглядала українську мову та літературу як загрозу державній єдності, що призвело до закриття книгарень, знищення друкованої продукції та заборони української преси.

За спостереженнями О. Кирієнка, російська влада забороняла діяльність українських організацій та закривала книгарні, що спеціалізувалися на україномовній літературі. Від початку війни майже всю українську пресу було заборонено, а видавнича діяльність повністю припинилася [16, с. 167].

В умовах війни питання цензури відіграло ключову роль в обмеженні видавничої діяльності та збереженні національної ідентичності через друковане слово. Як зазначає О. Кирієнко, військово-цензурні органи Російської імперії у 1914–1917 рр. систематично забороняли видання, що піднімали питання національної самосвідомості. Наприклад, обмежувалася публікація книжок, які досліджували українську історію або культурні корені, зокрема таких видань, як «Чому наша земля зветься Україною» [16, с. 168]. У таких містах, як Київ і Одеса, були створені умови, що унеможливлювали нормальне функціонування бібліотек і видавництва.

У роки Першої світової війни українські бібліотеки Галичини зазнали істотних обмежень та репресій у зв'язку з російською окупацією, що призвело до закриття частини книгозбірень, вилучення україномовної літератури та посилення цензури щодо друкованої продукції. Бібліотечна справа опинилася під контролем імперської адміністрації, яка спрямовувала політику на русифікацію та обмеження доступу до національної культурної спадщини. За свідченнями В. Ковбаси, під час російської окупації Галичини та Буковини (1914–1917) відбулося систематичне знищення українських культурно-освітніх інституцій. Російська адміністрація грабувала бібліотеки, нищила їх фонди та забороняла друк українських книг і періодичних видань. У Дрогобичі російські війська знищили бібліотеки місцевих гімназій, вилучивши та спаливши книги українською, польською та німецькою мовами. Бібліотечні приміщення використовувалися для зберігання пропагандистських матеріалів,

а українськомовна література зазнавала систематичного знищення [18, с. 155].

Під час першої російської окупації Галичини всі українські установи, бібліотеки, видавництва, газети, школи було закрито. Для вчителів у Львові, Києві, Петербурзі спішно відкривалися курси російської мови, друкувалися російські підручники. Одночасно почалися масові репресії, арешти і виселення до Росії «підозрілих» українських діячів [22, с. 271]. Як зазначає В. Ковбаса, російська адміністрація здійснювала грабунок бібліотек і впроваджувала політику русифікації, зокрема через заборону діяльності українських установ, таких як «Просвіта» [18, с. 165].

За даними О. Дзюби-Погребняк, з російською окупацією українські видавництва зазнали нищівних втрат. Заборона української преси, закриття друкарень і бібліотек стали частиною політики придушення українського руху. Значних утрат зазнала бібліотека «Академічної громади», бібліотека «Народного дому» у Львові та бібліотека Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Вивезення цінних книжкових колекцій до Києва та Ростова-на-Дону ще більше підривало національну ідентичність [8, с. 46].

О. Кириєнко підкреслює, що військово-цензурні органи стали важливим інструментом імперської політики, спрямованої на придушення українського культурного життя. Заборона літературної діяльності й використання бібліотек для пропаганди посилювали культурну деградацію регіону. Ці заходи призводили до руйнування національної пам'яті, унеможливаючи збереження українськомовної культурної спадщини [16, с. 168].

Після завершення війни та поразки Визвольних змагань Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки з точки зору цього дослідження інтерес представляє культурна, зокрема і бібліотечна діяльність української еміграції – від таборів інтернованих осіб, де перебували колишні вояки Української галицької армії (УГА) та Дієвої армії УНР, до облаштування культурних інституцій на еміграції. За словами Л. Дубровіної [10], значну роль у бібліотечній справі відігравали бібліотеки Українського вільного університету (УВУ) та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, які формували свої

фонди за рахунок пожертв, обмінів та видань наукових товариств. Фундаментальну бібліотеку мала Українська господарська академія (УГА), яка налічувала понад 30 тис. томів і була осередком бібліотекознавчих ініціатив. Важливими центрами розвитку бібліотек стали Українське товариство прихильників книги (УТПК) та Українське історично-філологічне товариство, які організовували книжкові виставки та досліджували українознавчі аспекти бібліотечної справи. Помітну роль відігравали й видавничі ініціативи: бібліотека газети «Українське слово» в Берліні, яка діяла під егідою «Українського наукового інституту» за підтримки П. Скоропадського, а також бібліотеки українських організацій, таких як Український Червоний Хрест та Спілка громадських і добродійних організацій у Німеччині.

В умовах таборів інтернованих осіб книжкові практики відігравали важливу роль у збереженні культурної спадщини та підтримці морального духу спільноти. Як зазначає Ю. Голубничашленчак, таборіві видання, такі як «Наша зоря», «Запорожець», «Грімаса» та «Комар», не лише інформували про події таборового життя, але й виконували функцію патріотичного виховання та розважання. Гумористичні журнали допомагали полегшити психологічний тиск, викликаний ізоляцією, а перші випуски, через брак друкарського обладнання, друкувалися вручну [5, с. 100].

І. Срібняк, досліджуючи часопис «Український скиталець», що видавався інтернованими частинами Української галицької армії в Чехословаччині (1920–1923 рр.), звертає увагу на представлені у ньому хроніку таборового життя, аналітичні статті про стан української еміграції, поетичні й прозові твори, що піднімали моральний дух громади. Видання та його поширення стало важливим засобом підтримки зв'язків між інтернованими та ширшими українськими спільнотами, а також платформою для ідейного згуртування військової еміграції [23].

Книжковий рух у таборах інтернованих військових став важливим елементом культурно-просвітницької роботи. Як зазначають М. Палієнко, І. Срібняк і С. Голованов, у таборах Польщі, таких як Каліш, Стшалково та Александров Куявський, бібліотеки-читальні стали центрами інтелектуального й національного виховання. Основними викликами для організації книжкового руху були

обмеженість книжкових фондів, дефіцит навчальної літератури та нестача паперу для друку. Завдяки зусиллям культурно-освітніх відділів, було створено таборів друкарні, які давали змогу тиражувати книги й періодику. Попри це, бібліотечні фонди не могли повністю задовольнити потреби інтернованих військових. Фінансування бібліотек здійснювалося через відрахування з прибутків таборових кооперативів, театральних вистав і підтримку благодійних організацій. Бібліотеки також організовували передрук книг і створення кишенькових бібліотек для окремих підрозділів [25, с. 338]. Наприклад, у таборі Вадовиці нестача паперу й друкарських машинок значно ускладнювала видавничу діяльність, тоді як у таборі Каліш бібліотеки й друкарні часто залежали від пожертв і благодійної допомоги [6, с. 98]. Незважаючи на це, бібліотеки, такі як у таборах Ланцут і Йозефов, отримували книги від українських товариств, благодійників та приватних осіб, що давало їм змогу залишатися центрами культурної активності [23].

Бібліотеки виконували не лише освітню функцію, а й слугували інструментом патріотичного виховання та консолідації громади. І. Срібняк у своїй праці описує бібліотеки, які діяли в таборі Александрів у Польщі (1921 р.) та інших таборах інтернованих військових. Їхніми функціями були боротьба з неграмотністю, організація освітніх курсів, театральних гуртків і проведення культурних заходів. Наприклад, у бібліотеці табору Александрів проводилися курси з історії України, української мови, а також заняття з літератури, які сприяли збереженню національної свідомості навіть в умовах ізоляції [35, с. 221]. Тому діяльність бібліотек і видавництв у складних умовах інтернування демонструє їхню здатність зберігати культурну спадщину, забезпечувати освітній рівень і гуртувати спільноти навколо ідеї національної державності, попри численні труднощі.

Видавнича та бібліотечна діяльність української еміграції в міжвоєнний період відігравала важливу роль у збереженні національної ідентичності та популяризації культурної спадщини за межами батьківщини. Здебільшого вона фінансувалася за рахунок пожертв читачів, допомоги благодійних організацій, таких як YMCA, і нерегулярних субсидій [6].

Попри фінансові труднощі, українські видавництва та бібліотеки за кордоном відігравали важливу роль у збереженні національної ідентичності. О. Вішка наголошує, що видавництва у польських еміграційних центрах, таких як Каліш і Тарнів (Польща), сприяли збереженню національної ідентичності через публікацію культурного, освітнього й патріотичного контенту. Наприклад, у Каліші видавалися книжки з історії України, підручники для емігрантських шкіл і періодичні видання, що висвітлювали питання української культури та політики. Ці центри також зосереджувалися на перекладі українських творів іноземними мовами для популяризації українського питання серед міжнародної спільноти [4, с. 49].

Друга світова війна так само об'єднала різні досвіди українців: радянську окупацію Галичини, Буковини і Бессарабії (1939, 1940 р.) та перенесення на ці терени радянської культурної політики; досвід евакуації бібліотек та їх фондів; руйнування чи порятунк фондів в умовах бойових дій, функціонування в умовах нацистської окупації. Окремо є сенс розглядати книжкові практики в умовах національної визвольної боротьби (ОУН, УПА).

Отже, з початком Другої світової війни державні бібліотеки УРСР опинилися перед серйозними загрозами, зумовленими не лише воєнними діями, а й посиленням ідеологічного контролю, цензури та проблемами збереження книжкових фондів. Нацистська окупація призвела до масштабного знищення бібліотечних ресурсів, ліквідації культурних установ та впровадження жорстких обмежень на доступ до інформації. У науковій літературі це питання розглядається як комплексна проблема, яка поєднує фізичне знищення бібліотек, втрату унікальних колекцій та обмеження доступу до знань. Як зазначає А. Корнієнко, до початку війни в Україні діяло понад 44 тис. бібліотек із фондами понад 102 млн примірників, які слугували осередками освіти та культурного розвитку [19]. З початком війни перед бібліотеками постали завдання евакуації фондів, які здебільшого обмежувалися літературою ідеологічного спрямування, тоді як більшість культурних цінностей залишилася незахищеною. Значна частина книжкових колекцій була знищена або викрадена окупаційними силами. Вже у перші дні війни ухвалювалися рішення щодо евакуації стратегічних об'єктів,

наукових та культурних установ. Частина бібліотек, зокрема партійні бібліотеки, бібліотека Академії наук УРСР, Історична бібліотека та бібліотеки наукових інститутів, отримали накази про евакуацію. У стислі терміни бібліотеки виокремлювали найцінніші фонди та відправляли їх на схід – до Харкова, Уфи та інших міст. Евакуйовані бібліотеки в тилу продовжували свою роботу у складних умовах: формували нові фонди, обслуговували науковців, забезпечували інформаційні запити для потреб оборонної промисловості та фронту, брали участь у підготовці виставок і культурних заходів, проводили бібліографічну роботу. Особливу роль відігравала Книжкова палата УРСР, яка в евакуації увійшла до складу Академії наук і продовжувала випускати «Літопис українського друку», забезпечуючи облік видавничої продукції навіть у воєнних умовах [9].

Значний досвід евакуації та збереження фондів під час війни здобула Бібліотека Академії наук УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). Як зазначають Л. Дубровіна та О. Онищенко [13, с. 10–17], евакуація відбувалася у надзвичайно складних умовах – під постійними бомбардуваннями, за гострої нестачі транспорту та пакувальних матеріалів. Основне навантаження лягло на співробітників бібліотеки, які самостійно формували, упаковували та супроводжували вантажі з найціннішими колекціями. Протягом липня–серпня 1941 р. до Уфи було вивезено рукописи, стародруки, архівні матеріали та рідкісні видання. Частина фондів, які залишилися в Києві, була втрачена внаслідок бойових дій та окупації міста. Попри евакуацію, бібліотека зберегла науково-інформаційні функції: забезпечувала літературою науковців і військових, продовжувала комплектування та обмін виданнями, виконувала бібліографічну роботу й брала участь у створенні виставок.

Однак значна частина бібліотек, які залишилися на окупованих територіях, зазнала систематичного знищення та грабунку. Нацистська влада систематично ліквідовувала бібліотечні ресурси. Як зазначає Т. Романова, вулиці Харкова замошували книгами з бібліотек, свідомо зневажаючи культурну спадщину [31]. Водночас окупанти вилучали стародруки, наукові матеріали й технічну літературу для транспортування до Німеччини, що підкреслює масштабні втрати національного культурного надбання.

На окупованих територіях бібліотеки функціонували під жорстким ідеологічним контролем. Як зазначає Г. Шевченко, доступ до літератури обмежувався творами, що відповідали ідеології «нового порядку», а українська література залишалася забороненою до кінця 1943 р. [41, с. 15]. Однак навіть в умовах репресій бібліотеки залишалися центрами культурного спротиву.

Дефіцит кадрів і ресурсів ускладнював діяльність бібліотек у великих освітніх установах. Ю. Левченко описує роботу бібліотеки Київського педагогічного інституту, яка, попри окупаційні обмеження, зберегла частину фондів завдяки консервації та підпорядкуванню бібліотечним органам Рейхскомісаріату. Проте бібліотека стикалася з ризиком вивезення культурних цінностей до Німеччини [21].

Аналогічні проблеми спостерігалися в бібліотеках Кам'янець-Подільської області, де, за даними В. Прокопчука, значна частина фондів була знищена під час бомбардувань, а бібліотечна інфраструктура пошкоджена. Попри це, діяльність частково відновлювалася завдяки ініціативам освітян і підтримці патріотичних осередків, таких як «Просвіта», хоча їхня діяльність перебувала під суворим ідеологічним контролем [28].

Під час війни бібліотеки зіткнулися зі значними викликами, серед яких вилучення книжкових фондів, ідеологічний тиск, цензура, руйнування інфраструктури, дефіцит кадрів і ресурсів. Як зазначає Т. Кароєва, у період нацистської окупації бібліотечна мережа України зазнала масштабних скорочень, оскільки значну частину фондів вилучали як «заборонену літературу», а також спостерігалась обмежена підтримка з боку влади та самоокупність. Водночас бібліотеки виконували важливу компенсаторну функцію, забезпечуючи культурну підтримку населення навіть у складних умовах [14].

Ідеологічний контроль і цензура залишалися одним із найпотужніших інструментів впливу на бібліотечну діяльність. Л. Дубровіна та О. Онищенко зазначають, що в 1942 р. значну частину бібліотечних фондів очищали від літератури, яка вважалася «небажаною», включаючи радянські, антирелігійні та єврейські видання. Частина вилучених книг використовувалася для комплектування бібліотек військових установ [9, с. 300].

Оперативний штаб Розенберга спрямовував свою діяльність на конфіскацію цінних книжкових зібрань для передачі їх до Німеччини, включаючи формування т. зв. Східної бібліотеки Розенберга. Як підкреслює Н. Кашеварова, це завдало значної шкоди українській бібліотечній спадщині [15]. Водночас бібліотечні працівники, попри ризик для власного життя, зберігали частину фондів, ховаючи їх у підвальних приміщеннях та приватних оселях [12, с. 47].

Дослідники також звертають увагу на значні втрати, що були спричинені не лише руйнуваннями, а й недостатньою організацією евакуації фондів та контролем з боку окупаційної влади [29]. Відтак у період відбудови головними викликами були відновлення інфраструктури, залучення кваліфікованих кадрів і поповнення фондів.

Попри масштабне нищення української бібліотечної спадщини та розграбування книжкових зібрань окупаційною владою, війна водночас створила умови для розгортання боротьби за збереження національної ідентичності. У цей час український визвольний рух розгорнув активну діяльність, спрямовану на інформаційну боротьбу. Партизанські загони та підпільні організації, зокрема ОУН і УПА, використовували видавничу діяльність як ключовий елемент своєї стратегії, поширюючи патріотичні ідеї та протидіючи ворожій пропаганді. Водночас окупаційна влада встановила жорсткі обмеження на видавничу справу, що змусило незалежні видання діяти в підпіллі. Як зазначає О. Стасюк, підпільна преса ОУН стала ключовим інструментом інформаційної й пропагандистської діяльності, незважаючи на цензуру, обмежені ресурси та ідеологічний тиск [37].

Підтвердженням цього є дослідження С. Виноградова [3], у якому аналізується систематична інформаційно-пропагандистська діяльність українських націоналістів у роки Другої світової війни. Автор підкреслює, що пропаганда ОУН і УПА, яка здійснювалася через друковану пресу й усну агітацію, була ретельно організованою та враховувала особливості різних національних спільнот. Важливу роль у зміцненні ідейної основи визвольного руху відігравали підпільні видання, такі як «До зброї», «Вільна Україна» та «Прапор молоді», а також листівки, що давали змогу оперативно реагувати на події.

Важливим аспектом інформаційної боротьби українського визвольного руху була агітаційна діяльність, що охоплювала різні

засоби впливу на суспільство, зокрема друковану продукцію. О. Шорткіна розкриває агітаційний вимір боротьби українських повстанців на завершальному етапі війни. Дослідниця аналізує аркушеві видання, спрямовані на викриття злочинної сутності тоталітарних режимів та адресовані різним соціальним групам. Листівки, як зазначає вона, були важливим джерелом для дослідження ідеології та визвольних змагань українців, доповнюючи інші форми пропаганди [42].

Завершення війни поставило питання відновлення культурної інфраструктури, зокрема бібліотечної справи. Радянська повоєнна відбудова бібліотечної системи була пов'язана з відновленням зруйнованих фондів, часто завдяки книжковим пожертвам та закупівлям, а також поступовим налагодженням роботи районних і міських бібліотек. Проте, за висновком В. Прокопчука, ці процеси ускладнювалися недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів, відсутністю системної підготовки бібліотекарів та ресурсними обмеженнями. Досягнення довоєнного рівня стало можливим лише наприкінці 1940-х років. У цьому контексті бібліотеки залишалися осередками культурно-освітньої роботи, водночас виконуючи ідеологічну функцію в рамках радянської системи [28].

У післявоєнний період радянська влада застосовувала масові репресії проти української інтелігенції, зокрема діячів культури, науки та духовенства, яких звинувачували в «націоналізмі» та «контрреволюційній діяльності». Багато з них були засуджені до заслання в табори ГУЛАГу, де вони не лише зазнавали фізичних і моральних знущань, а й перебували під постійним ідеологічним тиском.

Досвід українців у сталінських таборах демонструє жорстокість репресивної політики СРСР, спрямованої на моральне, фізичне та інтелектуальне знищення «неблагонадійних» осіб. Основними викликами для ув'язнених стали постійний ідеологічний контроль, примус до сприйняття комуністичної доктрини, жорсткі обмеження в доступі до інформації та спроби знищення культурної пам'яті. Як зазначає О. Бонь, у деяких таборах діяли бібліотеки, театри, оркестри та видавалися газети, однак ця діяльність була інструментом контролю та ідеологічного впливу. У БАМЛАЗі, наприклад,

культурні ініціативи охоплювали театри, симфонічний оркестр, друк газет та брошур, але в менших таборах культурне життя обмежувалося нечастими кіносеансами та пропагандистськими бесідами, а культурно-виховні працівники виконували функції інформаторів табірної адміністрації [7, с. 147–161].

Головними викликами для ув'язнених було не лише фізичне виживання, а й культурна ізоляція. Терор радянської влади був спрямований передусім проти інтелігенції, яка становила значну частку ув'язнених, тому доступ до книг та інформації суворо контролювався, а володіння книгами іноземними мовами могло стати підставою для нових репресій [38]. Попри це інтелектуали намагалися зберігати знання через усні перекази, рукописні збірки та обмін книгами. Як зазначає О. Пухонська, українська література досі недостатньо осмислила досвід сталінських таборів порівняно з європейською літературою, яка вже десятиліттями опрацьовує травму концтаборів [30]. Це свідчить про тривале табування теми ГУЛАГу в українському суспільстві, що стало наслідком радянської політики стирання пам'яті про репресії.

Окремо варто виділяти питання культурного навіть не спротиву, а виживання кримських татар в умовах депортації. У висвітленні цього аспекту стикаємося з проблемами: по-перше, невелика кількість досліджень, що стосуються умов життя кримських татар у другій половині ХХ ст. (період від депортації до репатріації) – увага дослідників зосереджена саме на цих межових подіях, про культурне життя між ними інформація досить обмежена. Тут можемо відзначити дисертацію Р. Хаялі [40] та низку праць, що побіжно зачіпають питання [1, 20]. Їхній аналіз дає змогу виділити декілька аспектів, що стосуються нашої теми: акт депортації кримських татар у травні 1944 р. привів до практично повного руйнування кримськотатарської освітньої, книжкової та бібліотечної системи; відбувся розгром наукової еліти, що формувалась у 1920-х роках; кримськотатарська мова була поставлена поза законом. Можемо погодитись із висновком про те, що кримські татари як нація були позбавлені територіальних, матеріальних і культурних підвалин свого існування та розвитку [1, с. 97] та констатувати, що русифікаторський і лінгвоцидний характер радянської культурної політики

щодо депортованих змусили їх зосередитись на дозволених і досить обмежених напрямках: етнографічному (знаходимо непоодинокі згадки про діяльність танцювально-музичних колективів, збереження фольклорної, кулінарної традиції) та з кінця 50-х років – відродження преси і літератури, але під радянським ідеологічним контролем [1, с. 185–186, 188]. Відтак з усіх проаналізованих досвідів культурного виживання і спротиву кримськотарський – єдиний, щодо якого ми не виявили інформації про бібліотечні практики в тому чи іншому форматі.

Паралельно з цим за межами радянської України українська еміграція після Другої світової війни розгорнула активну діяльність, спрямовану на збереження культури та національної пам'яті. Значну роль у цьому відігравали табори для переміщених осіб (ДіПі, від англ. *Displaced Persons*), які були створені на території Німеччини, Австрії та Італії під егідою міжнародних організацій для людей, що втратили свої домівки внаслідок війни. В українському контексті ці табори стали тимчасовими центрами життя тисяч біженців, які не могли повернутися на батьківщину через радянські репресії. Бібліотеки та видавнича діяльність українських переміщених осіб відігравали важливу роль у збереженні національної культури, освіти та ідентичності. У таборах біженців у Німеччині та Австрії вони стали осередками патріотичного виховання й інтелектуального розвитку. За дослідженням Н. Сидоренко та О. Дубецької [32], значна увага приділялася видавничій діяльності для дітей. Попри обмежені ресурси та складнощі друку у вигнанні, у таборах виходили журнали та книги, які сприяли формуванню національної свідомості, забезпечуючи наступні покоління знаннями про рідну культуру та історію.

Преса також стала важливим елементом культурного життя таборів, сприяючи підтримці національної самосвідомості. Як зазначає В. Тарасов, видання альманаху «ДіПініада» в таборах Німеччини стало інструментом збереження інтелектуального потенціалу переміщених осіб, висвітлюючи їхнє повсякденне життя, стосунки з місцевим населенням і адміністрацією таборів. Попри цензурні обмеження та контроль, у таборах функціонували бібліотеки, театри,

мовні курси, радіостанції й навіть видавництва, такі як «Златоуст», що забезпечували науковими й художніми виданнями [39].

Дослідження О. Подобед підкреслює, що бібліотеки таборів ДіПі забезпечували доступ до знань попри гострий дефіцит матеріальних ресурсів. Вони діяли завдяки підтримці благодійних організацій та співпраці з українськими громадами. Наприклад, у таборах в американській зоні західної Німеччини діяло понад 40 бібліотек, які не лише надавали книги, а й організовували освітні та культурні заходи. Бібліотеки слугували інструментом самоосвіти, забезпечуючи курси з історії України, української мови та літератури, що сприяло збереженню національної ідентичності [27, с. 146].

Культурно-освітнє середовище української еміграції в таборах було сповнене викликів, зокрема матеріально-технічного характеру. Як зазначає О. Подобед, у таборах переміщених осіб бібліотеки страждали від браку підручників, друкарських машинок з українськими шрифтами, паперу й циклостилу. Попри труднощі, у таборах вдалося організувати друкарські бази, які дали змогу створювати навчальні матеріали. Проблеми гуманітарних наук, що включали дефіцит фахової літератури та джерел для досліджень, вирішувалися завдяки співпраці між науковцями. Вони обмінювалися чи копіювали необхідні матеріали, щоб забезпечити безперервність наукової діяльності [27, с. 146].

Книжковий дефіцит, спричинений неможливістю вивезти літературу з України, частково компенсували відкриттям бібліотек при таборах переміщених осіб, які активно використовували можливості книгообміну, купівлі та замовлень літератури. Українська мова залишалася основною у всіх аспектах життя біженців, включаючи родинне спілкування, навчальні заклади, церковні служби та читання літератури. Більшість періодичних видань випускалася рідною мовою, що сприяло збереженню національної культури й ідентичності в умовах вигнання. Крім того, переміщені особи активно купували книги, замовляли їх в інших містах або обмінювалися літературою. [27, с. 396].

Українська еміграція прагнула не лише зберегти культурну спадщину, а й продовжити розвиток науки та освіти, що було особливо важливим в умовах вигнання. Одним із найважливіших інститу-

ційних проєктів у цій сфері стала Українська вільна академія наук (УВАН) — наукова організація, заснована в 1945 р. в Німеччині. Її метою було об'єднання українських учених, які опинилися за кордоном, та створення умов для продовження наукової роботи, що була неможливою в радянській Україні через ідеологічні обмеження та репресії. Академія забезпечувала підтримку дослідників, організовувала конференції, видавала наукові праці та сприяла збереженню інтелектуального потенціалу української спільноти в еміграції.

УВАН стала прикладом відновлення наукової діяльності в еміграції. Як зазначає Г. Клинова-Дацюк, попри економічні труднощі, Академія організувала численні конференції, видавала монографії та підтримувала культурну і наукову спадщину. Важливими здобутками стали серії видань про історію України, трипільську культуру й творчість Т. Шевченка [17]. Таким чином видавнича діяльність, функціонування бібліотек і наукових установ, а також освітні ініціативи відігравали ключову роль у збереженні української культури, освіти та науки в умовах вигнання. Попри численні виклики, українська еміграція змогла забезпечити тяглість національних традицій та закласти основи для їх подальшого розвитку.

Дослідження досвіду показало, що бібліотеки у воєнний час відігравали важливу роль у збереженні культури, освіти та національної ідентичності. Вони не лише забезпечували доступ до знань, а й ставали осередками патріотичного виховання та культурного спротиву. Під час Першої світової війни бібліотеки у таборах військовополонених на території Австро-Угорщини та Німеччини сприяли самоосвіті, організовували курси історії, мови та літератури, а видавнича діяльність допомагала зберігати культурний зв'язок із рідною землею. У роки Другої світової війни бібліотеки зазнали масових репресій, цензури та фізичного знищення фондів, окупаційна влада вилучала та нищила українські книги, а приміщення бібліотек використовувала для пропагандистських цілей. Водночас український визвольний рух через підпільну пресу та видавництва чинив інформаційний опір, поширюючи ідеї незалежності та підтримуючи національну пам'ять.

Особливий досвід сформувався у середовищі українських переміщених осіб після Другої світової війни. У таборах ДіПі бібліотеки

стали осередками культурного життя, забезпечували емігрантів навчальними матеріалами, історичними працями та художньою літературою, сприяли підтримці національної самосвідомості та збереженню зв'язку з українською культурою.

Серед головних викликів, з якими стикалися бібліотеки у воєнний час, були фізичне знищення приміщень і фондів, цензурні обмеження, вилучення книг, дефіцит ресурсів, кадрові проблеми та ідеологічний тиск. Попри ці труднощі, бібліотечна та видавнича діяльність продовжувалася завдяки міжнародній підтримці, кооперативним ініціативам, самоорганізації бібліотечних працівників та приховуванню фондів.

Отже, досвід бібліотек у воєнний час підтверджує їхню значущість у збереженні історичної пам'яті, підтримці освіти та культурної ідентичності навіть у найскладніших умовах. Систематизація цього досвіду є важливою для формування цілісного уявлення про роль бібліотек у збереженні культурної спадщини України та може бути корисною для адаптації бібліотечних практик в умовах сучасних викликів.

Проаналізований нами історичний досвід бібліотек у періоди війн, окупацій та політичних репресій стає важливим напрямом у визначенні їхньої ролі у збереженні національної культури, освіти та ідентичності. Вони виконували не лише інформаційно-просвітницьку функцію, а й сприяли збереженню культурної спадщини, підтримували національну свідомість населення. Книжкові практики, у т. ч. волонтерська чи навіть підпільна видавнича діяльність, стали осередками інтелектуального та культурного збереження. В умовах складних обставин бібліотеки слугували майданчиками для культурної самоорганізації, забезпечували можливість підтримувати національну ідентичність, включно з інформаційним опором.

Проаналізований досвід дає змогу говорити, з одного боку, про тяглість традиції збереження культурної спадщини та виховання національної свідомості українських емігрантів через бібліотечні та ширше – книжкові практики. З іншого боку, слід враховувати відмінності досвідів, відтак – пов'язаних із ними практик на різних територіях України та в різні історичні періоди. Досліджені у статті обставини та характеристики засвідчують важливу роль

бібліотек і книжкової культури у підтримці національної пам'яті та спадщини, громадянської стійкості та опірності в кризових умовах, що є важливим для адаптації сучасних бібліотечних практик до викликів сьогодення.

Список бібліографічних посилань

1. Вакула М. Облаштування кримських татар у ході процесу депортації за межі Кримського півострова (1944–1945 рр.). *Треті Череванівські читання : зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. конф.*, (м. Полтава, 17–18 берез. 2016 р.). Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2016. С. 95–100. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/6115> (дата звернення: 20.02.2025).

2. Венгерська В. «Українське питання» напередодні та в умовах Першої світової війни. *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2014. Вип. 3. С. 8–11. URL: <https://surli.cc/duume> (дата звернення: 20.02.2025).

3. Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН(Б) і УПА серед населення окупованої території України. *Київські історичні студії*, (1 (8). 2019. 67–73. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.1.9>

4. Вішка О. Українська політична еміграція у Польщі (1920–1939). *Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. 2008. Вип. 11. С. 47–57.

5. Голубнича-Шленчак Ю. В. Видавнича діяльність інтернованих вояків армії УНР у таборі Вадовиці (1921–1922 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2017. Вип. 11. С. 99–104. URL: <https://surl.gd/vjtkkr> (дата звернення: 20.02.2025).

6. Голубнича-Шленчак Ю. В. Видавнича діяльність інтернованої армії УНР у таборах Польщі (1921–1924 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Київ. 2018.

7. Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі : монографія / О. Удод, Я. Калакура, О. Потильчак та ін. ; наук. ред. О. О. Салата, Ю. І. Ковбасенко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2021. 200 с. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-233-6>

8. Дзюба-Погребняк О. Перша світова і українська література. *Слово і Час : наук.-теорет. журн.* 2013. № 6. С. 43–60.
9. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті : монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2009. 530 с.
10. Дубровіна Л. Бібліотечна діяльність емігрантських українознавчих центрів у 20-30-х роках ХХ ст. *Бібл. вісн.* 2009. № 2. С. 3–13. URL: <https://surl.gd/ibrtjr> (дата звернення: 20.02.2025).
11. Залізнюк О., Біліменко Л., Швець І. Українські таборів газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* 2016. Вип. 44. С. 356–368.
12. Заярна Л. Ф., Шиян Л. М., Омелянова Т. І., Цимбровська Л. О. З історії створення Уманської центральної бібліотеки: (До 100-річчя з дня заснування). *З історії бібліотечної справи в Україні.* Київ: Нац. парламент. б-ка України, 1997. Вип. 2. С. 46–50.
13. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Наук. думка, 2003. 357 с. (Проект «Наукова книга»). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001887> (дата звернення: 20.02.2025).
14. Кароєва Т. Масові бібліотеки України під час нацистської окупації 1941–1944 рр.: зона цивільної адміністрації. *Вісн. Книжк. палати.* 2021. № 9. С. 44–49. URL: <https://surl.li/kukcxb> (дата звернення: 20.02.2025).
15. Кашеварова Н. Г., Малолетова Н. І. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Рознберга в оккупированной Европе. *Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний.* Киев : НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. 577 с.
16. Кирієнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917). *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* 2010. Вип. 17. С. 165–170. URL: <https://surl.li/sepnrk> (дата звернення: 20.02.2025).
17. Клинова-Дацюк Г. Д. Видавнича діяльність української вільної академії наук у Німеччині в 1945–1952 рр. *Наук. пр. іст. ф-ту*

Запорізького нац. ун-ту. 2018. Вип. 50. С. 215–221. URL: <https://surl.li/jfqkal>(дата звернення: 20.02.2025).

18. Ковбаса В. М. Культурне і освітнє становище Галичини та Буковини в умовах російської окупації (1914–1917 рр.) : дис. ...д-ра філософії. Тернопіль. 2023. 307 с.

19. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. 1996. Вип. 6 (1996). С. 66–73.

20. Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ : Світогляд, 2005. 222 с.

21. Левченко Ю. І. Бібліотека Київського педагогічного інституту під час нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Бібл. форум: історія, теорія і практика*. № 4 (26) 2021. С. 53–56. URL: <https://surl.li/aduvnw> (дата звернення: 20.02.2025).

22. Лозинська І. Церковна політика російської окупаційної влади в Галичині в роки Першої світової війни. *Дрогобицький краєзнавчий зб.* 2014. Вип. 17–18. С. 266–274.

23. Мартянова Я., Срібняк І., Хлебін А. «Український Ски-талець» (Ліберець-Йозефов-Відень), 1920–23 рр.: до історії видання часопису. *Україна Модерна*. 32–33. *Еміграція, закордонна...* С. 241–251.

24. Палієнко М. Г., Срібняк І. В. Книжковий рух у таборі полонених українців Фрайштадт (Австро-Угорщина, 1915–1918 рр.) *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 181–192. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.181>

25. Палієнко М. Г., Срібняк І. В., Голованов С. О. Книжковий рух у таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР у Польщі (1921 рік – перша половина 1924 року). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2023. Вип. 30. С. 326–345

26. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914– 1918). *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 19. Львів, 2010. С. 559–571.

27. Подобед О. Культурне життя та повсякдення переміщених осіб

і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / *Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького*. Черкаси, 2018. 549 с.

28. Прокопчук В. С. Бібліотеки Кам'янець-Подільської області в суворі 40-і роки XX ст. *Наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство*. 2018. Вип. 5. С. 12–25. URL: <https://surli.cc/prryha> (дата звернення: 20.02.2025).

29. Проценко, Є. О. Бібліотеки Донбасу в роки Другої світової війни. *Вісн. Маріуп. держ. ун-ту. Серія: Історія. Політологія*. 2018. Вип. 22–23. С. 78–85.

30. Пухонська О. Тоталітаризм і література: від взаємодії до викриття. *Національний університет «Острозька академія», Острог*. С. 131–140. <https://doi.org/10.14746/sup.2020.8.2.10>

31. Романова Т. І. Доля бібліотечних фондів України у роки другої світової війни. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, краєзнавство та генеалогія*. Харків, 2011. Вип. 25. С. 24–28.

32. Сидоренко, Н. М., Дубецька О. О. Українська книга й преса для дітей (Німеччина, Австрія, 1945–1950). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика* С. 146–155. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.3.2/24>

33. Срібняк І. В. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915–1917 рр. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2014. № 6 (120). С. 309–324.

34. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ : КДЛУ, 1999. 296 с.

35. Срібняк І. Не гнийте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місці, огороженому дротами... *Європейські історичні студії*. 2018. № 10. С. 217–252.

36. Стамбол І. І. Видавниче товариство імені Бориса Грінченка: історія діяльності на шпальтах таборової газети. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 31. С. 202–213.

37. Стасюк О. Видавничо пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів : Центр дослідж. визвол. руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. 384 с.

38. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням (до постановки питання). *Дух і літера* № 11–12. С. 196–204.

39. Тарасов В. В. Повсякденне життя у таборах переміщених осіб в окупованій Німеччині (за матеріалами журналу «ДіПініада», 1946–1947 рр.). *Грані*. 2016. № 138. С. 98–105. URL: <https://surl.gd/qxzert> (дата звернення: 20.02.2025).

40. Хаялі Р. І. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в XX ст. : дис. ... д-ра наук. Сімферополь, 2010. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0510U000209> (дата звернення: 20.02.2025).

41. Шевченко Н. В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2010.

42. Шорсткіна О. Антирадянська агітаційно-пропагандистська діяльність УПА в 1943–1944 рр. (за матеріалами колекції листівок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. 2017. Вип. 47. С. 254–265. <https://doi.org/10.15407/np.47.254>

References

1. Vakula, M. (2016). Oblashtuvannia krymskykh tatar u khodi protsesu deportatsii za mezhi Krymskoho pivostrova (1944-1945) [Settlement of the Crimean Tatars during the deportation process outside the Crimean Peninsula (1944-1945)]. *The Third Readings in memoria of A. Cherevan. Collection of academic papers of the III All-Ukrainian Conference, 17-18 March 2016* (pp. 95-100). Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University [in Ukrainian]. Retrieved from <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/6115> (Last accessed: 20.02.2025).

2. Vengerska, V. (2014). “Ukrayinske pytannia” naperedodni ta v umovakh Pershoi svitovoi viiny. [The “Ukrainian question” on the eve of and during the First World War]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia – Bulletin of Taras*

Shevchenko National University of Kyiv. History, 3, 8-11 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surli.cc/dueume> (Last accessed: 20.02.2025).

3. Vynohradov, S. (2019). Informatsiino-propahandystska diialnist OUN(B) i UPA sered naselennya okupovanoi terytorii Ukrainy [Informational and propaganda activities of the OUN(B) and UPA among the population of the occupied territory of Ukraine] *Kyivski istorychni studii – Kyiv Historical Studies*, 1(8), 67-73 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.1.9>

4. Vishka, O. (2008). Ukrainska politychna emigratsiia u Polshchi (1920–1939) [Ukrainian political emigration in Poland (1920–1939)]. *Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu “Ostrozka akademiia”. Istorychni nauky – Scientific Notes of Ostroh Academy National University, “Historical sciences” series*, 11, 47-57 [in Ukrainian].

5. Holubnycha-Shlenchak, Y. V. (2017). Vydavnycha diialnist internovanykh voiakiv armii UNR u tabori Vadovytsi (1921-1922) [Publishing activities of interned soldiers of the UNR army in the Wadowice camp (1921-1922)]. *Hurzhivski istorychni chytannia – Hurzhii Historical Readings*, 11, 99-104 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surl.gd/vjtkkp> (Last accessed: 20.02.2025).

6. Holubnycha-Shlenchak, Y. V. (2018). *Vydavnycha diialnist internovanoi armii UNR u taborakh Polshchi (1921-1924 rr.)* [Publishing activities of the interned UNR army in Polish camps (1921-1924)]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

7. Udod, O., Kalakura, Ya., Potylchak, O., Honcharenko, O., Sharpatyi, V., Ishchenko, Z., Salata, O., Levitas F., Trukhan, O., Ramazanov, Sh., Dramaretskyi, B., Bon O., Kovbasenko Yu., Danylo Filonenko, D., Lastovskyi V. (2021). Demifolohizatsiia istorii ta tvorehnia mifiv v ukrainskii nautsi ta publichnomu prostori [Demythologization of history and myth-making in Ukrainian science and public space: a collective monograph]. Lviv-Torun: Liha-Pres [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-233-6>

8. Dziuba-Pohrebiak, O. (2013) Persha svitova i ukrainska literatura [The First World War and Ukrainian literature]. *Slovo i Chas: Naukovo-teoretychnyi zhurnal – Word and Time: scientific and theoretical journal*, 6, 43-60 [in Ukrainian]. Dziuba-Pohrebiak, O. (2013). Persha svitova i ukrainska literatura [The First World War and Ukrainian literature]. *Slovo*

i Chas: naukovo-teoretychnyi zhurnal – Word and Time: scientific and theoretical journal, 6, 43-60 [in Ukrainian].

9. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. (2009). *Bibliotechna sprava v Ukraini v XX stolitti* [Librarianship in Ukraine in the 20th century]. Kyiv [in Ukrainian].

10. Dubrovina, L. (2009). *Bibliotechna diialnist emihrantskykh ukrainoznavchykh tsentriv u 20-30-kh rokakh XX st.* [Library activities of Ukrainian studies centers in emigration in the 1920s-1930s]. *Bibliotechnyi visnyk – Library Journal*, 2, 3-13 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surl.gd/ibrtjr> (Last accessed: 20.02.2025).

11. Zalizniuk, O., Bilymenko, L., Shvets I. (2016). *Ukrainski taborovi hazety Nimechchyny ta Avstro-Uhorschchyny 1915-1918 rokov: istoriia formuvannia, zmist, tematychna nasychenist (Za materialamy hazetnykh fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho)* [Ukrainian camp newspapers in Germany and Austria-Hungary (1915-1918): history of formation, content, thematic saturation (on newspaper collection of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho – Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine*, 44, 356-368 [in Ukrainian].

12. Zaiarna, L. F., Shyian, L. M., Omelianova, T. I., Tsymbrovska, L. O. (1997). *Z istorii stvorennia Umanskoï tsentralnoi biblioteki: (Do 100-richchia z dnia zasnuvannia)* [From the history of establishing of the Uman Central Library: (To the centenary of the founding)]. *Z istorii bibliotechnoi spravy v Ukraini – From the history of librarianship in Ukraine*. Kyiv: *Natsionalna parlamentska biblioteka Ukrainy*, 2, 46-50 [in Ukrainian].

13. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. (2003). *Istoriia Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. 1941-1964* [History of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. 1941-1964]; NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Kyiv: *Naukova dumka* [in Ukrainian].

14. Karoyeva, T. (2021). *Masovi biblioteki Ukrainy pid chas natsystskoi okupatsii 1941-1944 rr.: zona tsyvilnoi administratsii* [Public libraries of Ukraine under Nazi occupation in 1941-1944: civil administration area]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book*

Chamber; 9, 44-49 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surl.li/kukcxb> (Last accessed: 20.02.2025).

15. Kashevarova, N. H., Maloleteva, N. I. (2006). *Deiatelnost Operativnogo shtaba reikhsleitera Roznberha v okkupirovannoi Yevrope* [Activities of the Operational Headquarters of Reichsleiter Rosenberg in occupied Europe]. *Spravochnik-ukazatel arkhivnykh dokumentov iz kiievskykh sobranii*. Kyiv: NBU im. V. I. Vernadskoho [in Russian].

16. Kiriiienko, O. Y. (2010). “Ukrainske pytannia” u diialnosti viiskovo-tsenzurnykh orhaniv Rosiiskoi imperii (1914-1917) [The “Ukrainian question” in the activities of the military censorship bodies of the Russian Empire (1914-1917)]. *Problemy istoriyyi Ukrainy XIX - pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc., 17*, 165-170 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surl.li/sepnkr> (Last accessed: 20.02.2025).

17. Klynova-Datsiuk, H. D. (2018). *Vydavnycha diialnist Ukrainskoi Vilnoi Akademii Nauk u Nimechchyni v 1945-1952 rr.* [Publishing activities of the Ukrainian Free Academy of Sciences in Germany (1945-1952)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Zaporizhzhia Historical Review*, 50, 215-221 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surl.li/jfqkal> (Last accessed: 20.02.2025).

18. Kovbasa, V. M. (2023). *Kulturne i osvितnie stanovysche Galychyny ta Bukovyny v umovakh rosiiskoi okupatsii (1914-1917 rr.)* [Cultural and educational situation in Galicia and Bukovyna under Russian occupation (1914-1917)]. *Dysertatsiya. Ternopil* [in Ukrainian].

19. Korniiienko, A. (1996). *Pro znyshchennia ta vyvezennia bibliotechnykh fondiv Ukrainy: fakty ta naslidky.* [On the destruction and removal of library collections of Ukraine: facts and consequences] *Povernennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektvy – Restitution of Ukrainian cultural heritage: problems, tasks, prospects*, 6, 66-73 [in Ukrainian].

20. Kotyhorenko, V. O. (2005). *Krymskotatarski repatrianty: problemy sotsialnoi adaptatsii* [Crimean Tatar repatriates: The problem of social adaptation]. Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian].

21. Levchenko, Y. I. (2021). *Biblioteka Kyivskoho pedahohichnoho instytutu pid chas natsyistkoi okupatsii (1941-1943 rr.)* [The library of

Kyiv Pedagogical Institute during the Nazi occupation (1941-1943)]. *Bibliotechnyi forum: istoriia, teoriia i praktyka – Library Forum: history, theory and practice*, 4 (26), 53-56 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surl.li/aduvnw> (Last accessed: 20.02.2025).

22. Lozynska, I. (2014). Tserkovna polityka rosiiskoi okupatsiinoi vlady v Halychyni v roky Pershoi svitovoi viiny [Church policy of the Russian occupation authorities in Galicia during the First World War]. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk - Drohobych Regional Studies*, 17-18, 266-274 [in Ukrainian].

23. Martianova, Y, Sribniak, I., Khlebnina, A. (2022). “Ukrayinskyi Skytalets” (Liberec-Yozefov-Videnn), 1920-23: do istorii vydannia chasopysu). [“Ukrainian Wanderer” (Liberec-Josefov-Vienna), 1920-23: On the history of the magazine’s publication]. *Ukrayina Moderna – Ukraine Modern*, 32-33. Emigratsiia, zakordonna, 241-251 [in Ukrainian].

24. Paliienko, M. H., Sribniak, I. V. (2021). Knyzhkovyi rukh u tabori polonenykh ukrayintsiv Frayshtadt (Avstro-Uhorshchyna, 1915-1918 rr.) [Book movement in the camp for Ukrainian prisoners of war in Freistadt (Austria-Hungary, 1915-1918)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine* 27, 181-192 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.181>

25. Paliyenko, M. H., Sribnyak, I. V., Holovanov, S. O. (2023). Knyzhkovyi rukh u taborakh internovanykh voiakiv-ukraiintsiv Armii UNR u Polshchi (1921 rik – persha polovyna 1924 roku) [Book movement in camps for interned Ukrainian soldiers of Ukrainian People’s Republic Army in Poland (1921 – first half of 1924)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 30, 326-345 [in Ukrainian].

26. Pater, I. (2010). Prosvitnia diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy sered viiskovopolonenykh ukraintsiv u taborakh Avstro-Uhorshchyny ta Nimechchyny (1914-1918). [Educational activities of the Union for the Liberation of Ukraine among Ukrainian prisoners of war in the camps of Austria-Hungary and Germany (1914-1918)] *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 19, 559-571. Lviv [in Ukrainian].

27. Podobied, O. (2018). *Kulturne zhyttia ta povsiakdennia peremishchenykh osib i bizhentsiv z Ukrainy u Zakhidnii Nimechchyni*

(*druha polovyna 1940-kh rr.*) [Cultural life and everyday life of displaced persons and refugees from Ukraine in Western Germany (second half of the 1940s)]. Doctor's thesis. Cherkasy [in Ukrainian].

28. Prokopchuk, V. S. (2018). Biblioteky Kamiantsets-Podilskoi oblasti v suvori 40-i roky XX st. [Libraries of the Kamianets-Podilskiy region in the harsh 1940s] *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiyenka. Seriya : Bibliotekoznavstvo. Knyhozhnavstvo – The research papers of Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University. Series: Library Science. Book Studies*, 5, 12-25 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surli.cc/prryha> (Last accessed: 20.02.2025).

29. Protsenko, Ye. O. (2018). Biblioteky Donbasu v roky Druhoi svitovoi viiny [Libraries in Donbas during World War II]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istorii. Politologiya – Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Science*, 22-23, 78-85 [in Ukrainian].

30. Pukhonska, O. (2020). Totalitaryzm i literatura: vid vzaiemodii do vykryttia [Totalitarianism and literature: From interaction to exposure]. *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*, VIII/2, 131-140 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.14746/sup.2020.8.2.10>

31. Romanova, T. I. (2011). Dolia bibliotechnykh fondiv Ukrainy u roky druhoi svitovoi viiny [The fate of Ukrainian library collections during World War II]. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny. Istorii, kraiezhnavstvo ta henealohiia – Cultural Heritage of Slobozhanshchyna. History, Local Studies, and Genealogy*. Kharkiv, 25, 24-28 [in Ukrainian].

32. Sydorenko, N. M., Dubetska, O. O. (2024). Ukrainska knyha i presa dlia ditei (Nimechchyna, Avstriia, 1945-1950) [Ukrainian books and press for children (Germany, Austria, 1945-1950)]. *Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Seriya: Filolohiia. Zhurnalistyka – Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Philology. Journalism*, 35(74), 3, 2, 146-155 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.3.2/24>

33. Sribniak I. V. (2014). Natsionalno-orhanizatsiina ta kulturno-prosvitnytska diialnist polonenykh ukraintsiv u tabori Rashtat (Nimechchyna) u 1915-1917 rr. [National-organizational and cultural-educational activities of Ukrainian prisoners of war in the Rastatt camp

(Germany) in 1915-1917] *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. Chernihiv, 6(120), 309-324 [in Ukrainian].

34. Sribniak, I. V. (1999). Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914-1920) [Ukrainian prisoners of war in Austria-Hungary and Germany (1914-1920)]. Kyiv: KDLU [in Ukrainian].

35. Sribniak, I. (2018). Ne hnyite v barakakh, tvoryt zhyttia tut, na tsomu malenkomy misti, ohorozhenu drotymy... [“Do not rot in barracks, create life here, in this small town surrounded by wires...”]. *Yevropeiski istorychni studii – European Historical Studies*, 10, 217-252 [in Ukrainian].

36. Stambol, I. I. (2022). Vydavnyche tovarystvo imeni Borysa Hrinchenka: istoriia diialnosti na shpaltakh taborovoi hazety [Boris Hrinchenko Publishing Society: History of activities on the pages of a camp newspaper]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 31, 202-213 [in Ukrainian].

37. Stasiuk, O. (2006). Vydavnycho propahandyvna diialnist OUN (1941-1953 rr.) [Publishing and propaganda activities of the OUN (1941-1953)]. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolennoho rukhu, Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha – Center for the Study of the Liberation Movement, Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypiakevych [in Ukrainian].

38. Strikha, M. (2002). Ukrainskyi khudozhnii pereklad: mizh literaturoiu i natsiietvorenniam (do postanovky pytannia) [Ukrainian literary translation: Between literature and nation-building]. *Dukh i litera – Spirit and Literature*, 11-12, 196-204 [in Ukrainian].

39. Tarasov, V. V. (2016). Povsiakdenne zhyttia u taborakh pere-mishchenykh osib v okupovanii Nimechchyni (za materialamy zhurnalu “DiPiniada”, 1946-1947 rr.) [Everyday life in displaced persons’ camps in occupied Germany (based on the magazine “DIPiniada”, 1946-1947)]. *Hrani – Facets*, 138, 98-10 [in Ukrainian]. Retrieved from <https://surl.gd/qxzerr> (Last accessed: 20.02.2025).

40. Khaiali, R. I. (2010). Etnosotsiokulturna evoliutsiia krymkotatarskoho narodu v XX st. [Ethnosocio-cultural evolution of the Crimean Tatar people in the 20th century]. Dysertatsiia na zdobuttia stupenia doktora nauk – Doctoral dissertation. Simferopol [in Ukrainian].

Retrieved from <https://uacademic.info/ua/document/0510U000209> (Last accessed: 20.02.2025).

41. Shevchenko, N. V. (2010). *Diiainst natsionalnykh kulturno-osvitnikh zakladiv pivdnia Ukrainy v period nimetsko-rumunskoi okupatsii 1941-1944*. [Activities of national cultural-educational institutions in southern Ukraine during the German-Romanian occupation (1941-1944)]. Extended abstract of candidate's thesis. Mykolaiv [in Ukrainian].

42. Shorstkina, O. (2017). Antyradianska ahitatsiino-propahandystska diialnist UPA v 1943-1944 rr. (za materialamy kolektsii lystivok Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho) [Anti-Soviet agitation and propaganda activities of the UPA in 1943-1944 (based on the leaflet collection of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho – Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine*, 47, 254-265 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/np.47.254>

Стаття надійшла до редакції 01.03.2025.

Dmytro Voloshyn,

Postgraduate student, Junior Researcher,
National Legal Library

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
Holosiivskyi Ave., 3, 03039 Kyiv, Ukraine
e-mail: dimavoloshin1998@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9239-8496>

Libraries during a War: a Historical Aspect

The historical experience of library activities in Ukraine and beyond under conditions of war, occupation, and political repression serves as an important source for understanding the role of libraries in preserving national culture, education, and identity. Of particular interest is the experience of libraries in three contexts: during occupation regimes on the territory of Ukraine, when libraries were destroyed, censored, looted, or used by occupying authorities for propaganda; outside Ukraine, in camps for prisoner-of-war, internment, and displaced persons, where libraries played the role of educational and cultural centers for preserving national identity and community self-organization; and under state censorship and ideological pressure during wartime and political persecution in the Russian Empire and the USSR, when library activities

were under strict control, subjected to ideological influence, and used as both a tool of propaganda and intellectual resistance. The study of library activities in such extreme conditions demonstrates that libraries have already developed practices for operating in situations similar to contemporary challenges. They were in operation even under occupation and censorship, facilitated the distribution of literature, organized the preservation of book collections, and provided informational support to scholars, military personnel, and citizens. Examination of libraries experience not only allows to reconstruct a comprehensive picture of library functioning during crisis periods but also contributes to understanding their social role as centers for preserving cultural memory, shaping national consciousness, and providing informational resistance.

The relevance of this research is driven by the need to comprehend historical library practices in critical periods and their role in supporting national culture under conditions of war and censorship. Systematizing this experience contributes to developing modern strategies for the functioning of libraries in crisis situations, particularly during wars, information confrontations, and under political pressure.

The aim of the article is to collect, systematize, and scientifically analyze the experience of library operations under occupation, self-organization in camps outside Ukraine, and work under state censorship.

Keywords: evacuation of library collections, war, prisoner-of-war camps, DP (Displaced Persons) libraries, libraries of Ukrainian emigration, ideological control.